

УДК 821.161.2-1.09

Надія Колошук

**Жіноча «емансипація» в ГУЛАГу
(за збірками табірної поезії та спогадами в'язнів):
зворотний бік комуністичної утопії**

У статті йдеться про мотиви жіночої табірної лірики та спогадів. Мета роботи – аналіз досвіду, винесеного авторами-жінками з таборів та відбитого в їхній творчості, який допоміг їм пережити страхітливе табірне зневолення й нівелювання, протиставити повному безправ'ю та брутальному насильству свою волю до життя й свободи. Поняття «емансипація» сприймається як антитеза до тих асоціацій, що їх породжують табірні дійсність і табірні творчість. Однак пам'ять про пережите жінками – жертвами ГУЛАГу – повинна відновлюватися та зберігатися в її максимально можливій повноті. Спогади жінок, як і їхня табірні лірика, дають багатий матеріал для аналізу спотвореного вияву жіночої емансипації, що обернулася в тоталітарній радянській імперії протилежним до соціальних утопій боком. Брутальне упослідження й безправ'я жінок, установлене як норма в ГУЛАГу, здатне й досі впливати на суспільство, не готове вислухати жінок-табірниць без упереджень чи осуду.

Ключові слова: табірні поезія, жіноча лірика, ГУЛАГ, емансипація, антиутопія, насильство, мотив, образ жінки-в'язня, антології табірної лірики.

Постановка наукової проблеми та її значення. За часів незалежності стосовно теми жіночої емансипації в українській літературі з'явилися дослідження авторитетних літературознавців – Соломії Павличко, Тамари Гундорової, Віри Агєєвої, Марка Павлишина та ін. Тему підхопили молоді дослідники; відтак раз по раз з'являються нові статті й дисертації, у яких проаналізовано емансипаційний дискурс, котрий поширився на українських теренах (зокрема в Галичині) ще наприкінці XIX ст. Показово, що всі автори досліджень емансипаційної теми спираються на літературний матеріал, обмежений періодом до 1920-х років. Радянські часи неприсутні в цьому дискурсі. Образи жінок в українській повоєнній літературі В. Агєєва слушно назвала «парадом стереотипів», якими ідею жіночої емансипації утилізовано до прагматичних ідеологічних завдань [1; 2, с. 255–266]. Майже на три чверті століття тема, якою перед тим цікавилися наші визначні письменники й культурні діячі епохи *fin de siècle*, зникла, ніби її й не було. Вважалося, що перемога «Великої Жовтневої соціалістичної революції» та встановлена нею «робітничо-селянська держава» цілком вирішили питання звільнення жінок.

Щоправда, деякі сліди емансипаційного дискурсу час від часу з'являлися. Для прикладу згадаємо роман «Недуга» знищеного в ГУЛазі в 1937 році видатного письменника Євгена Плузника, написаний наприкінці 1920-х в умовах цькування й тиску цензури та критики, коли друкувати вірші поет уже не мав змоги та шукав будь-якої літературної роботи. У його єдиному романі йшлося про актуальні для свого часу суперечки стосовно природи кохання, показані з неперевершеною іронією, – це, мовляв, лише плотський потяг чи й духовна спорідненість, неможлива в стосунках із жінкою «ворожого класу»? У такому приземленому, звульгаризованому варіанті продовжувала існувати проблема, у яку незадовго до того молода Ольга Кобилянська у своєму дівочому щоденнику та перших повістях уклала вагомий зміст – духовне зростання жінки, економічна й суспільна незалежність та рівність у правах із чоловіками, рівний вибір можливостей здобувати освіту, обирати професію тощо...

Жінка в романі Плузника – усе ще привід для дискусій (їхню суть піддано авторському пародіюванню), хоча вже втратила ознаки реального образу-персонажа, перетворилася на символ зниклої епохи й знищеного класу [10]. Інакше було у творах Плузникових ортодоксальніших колег, котрі запопадливо сприйняли комуністичні догмати. «Цей радянський взірць “визволеної” жінки на службі суспільству так контрастує з ідеалами жіночого самоздійснення, ствердженими раннім українським і європейським модернізмом, що часом видається просто пародією. Соцреалістичний стереотип чоловікоподібної жінки як ідеалу визволення другої статі був анахронічним і однобічним», – зробила висновок В. Агєєва [2, с. 256].

Справді, у сталінські часи всі емансипаційні проблеми з літератури зникають, залишаються лише спримітивізовані колізії на зразок тієї, яку досить цинічно сформулювала героїня-комісарша в знаменитій п'есі радянського драматурга Всеволода Вишневського «Оптимістична трагедія» (1933): *«Ну, хто ще хоче попробувати комиссарського тела? <...> Когда мне понадобится, – я нормальная, здоровая женщина, – я устроюсь. Но для этого вовсе не нужен целый жеребячий табун»* [3, с. 224]. Погрожуючи пістолетом, вона захищала своє тіло зі зброєю в руках, змушуючи ворогів революції поважати передусім радянську владу та її комісара, а вже потім жінку.

Як же почувалися в радянські часи жінки, які не мали ні зброї, ні будь-яких інших засобів захисту? Чи було для них вирішене «жіноче питання»? Адже суспільні декларації й навіть закони, існуючи на папері, насправді не розв'язують цієї проблеми – це довга й кропітка справа. В українській літературі ХХ ст. існує чималий пласт недослідженої табірної лірики та прози, створеної в'язнями радянських часів. Те, що нині відомо з їхнього унікального ліричного спадку, зібране в трьох антологіях, виданих за часів української незалежності: «Очима серця» (1992), «З облоги ночі» (1993), «Поезія із-за ґрат» (2012). Є подібні антології й в інших літературах, зокрема російській та польській («Gułag polskich poetów», 2001; «Поэзия узников ГУЛАГа», 2005). Кожна шоста або сьома серед їхніх авторів – жінка.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Крім супровідних коментарів упорядників антологій і вступних статей (Ніни Тейлор – у польському зібранні «Gułag polskich poetów. Od Komi do Kołymy», Людмили Тарнашинської – в українському виданні «Поезія із-за ґрат»), про цю лірику практично немає критичних відгуків та літературознавчих досліджень¹. Спогади жінок-в'язнів неодноразово були матеріалом історичного й антропологічного осмислення реальності ГУЛАґу та його наслідків; на них і будемо посилалися (зокрема на книги французького критика й есеїста Цветана Тодорова «Обличчям до екстремі», американського історика Енн Епплбом «Історія ГУЛАґу»).

Мета дослідження – аналіз досвіду, винесеного авторами-жінками з таборів та відбитого в їхній творчості, який допоміг їм пережити страхітливе табірне зневолення й нівелювання, протиставити повному безправ'ю та брутальному насильству свою волю до життя та свободи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Спогади жінок, як і їхня табірна лірика, дають багатий матеріал для аналізу спотвореного вияву жіночої емансипації, що обернулася в тоталітарній радянській імперії протилежною до соціальних утопій стороною. Соціологам, історикам, психологам нині відомо, як відбувалася криміналізація табірної середовища в ГУЛАґу внаслідок масової моральної деградації їхнього контингенту; у результаті табірна модель суспільної структури, вибудована за законами «блатного» / кримінального світу, переносилася згодом і на «велику зону», заражаючи весь суспільний механізм. Тобто реальність ГУЛАґу – то і є справжній рівень жіночої емансипації, якого «досяг» Радянський Союз і який лишився нам у спадок. Деякі факти нинішнього українського життя (як-от спалення в березні 2012 р. в Миколаєві жертви зґвалтування Оксани Макар) свідчать, що українцям надто рано заспокоюватися стосовно жіночої емансипації.

Про злочинну репресивну політику більшовицької держави щодо жінок, про лицемірство феміністських ідей у комуністичній інтерпретації точно й жорстко писали В. Шаламов у «Нарисах блатного світу» та О. Солженіцин в «Архіпелазі ГУЛАґ». Шаламов, спираючись на свій страшний колимський досвід, стверджував, що жінка в кримінальному середовищі радянських таборів – лише рабіня, живий товар, предмет купівлі-продажу-обміну для своїх власників. Солженіцин, аналізуючи зібрані спогади, як чоловічі, так і жіночі, та зіставляючи зі власними спостереженнями, зробив висновки про можливі для жінки варіанти виживання в ГУЛАґу й переконливо показав, що для жінок репресивний гніт був багато тяжчий, ніж для чоловіків, особливо щодо морального вибору (див. в «Архіпелазі ГУЛАґ», ч. III, розділ 8 – «Жінка в таборі»). Адже іншого виходу, як продавати своє тіло заради виживання, а найстрашніше – ще й заради уникнення гвалтувань, табір не залишав: *«Только явная старость или явное уродство были защитой для женщины – и больше ничто. Привлекательность была проклятьем... и не в том уже была надежда, чтоб устоять, но – сдаться-то умело, но выбрать такого, который потом угрозой своего имени и своего ножа*

¹ Див. дисертацію про російську табірну поезію: Горєва Д. В. Поезія ГУЛАґа: проблематика и поэтика. / Д. В. Горєва. – Воронеж, 2011 [7].

защитит её от остальных, от следующих, от этой жадной череды, и от этих обезумевших малолеток, растравленных всем, что они тут видят и вдыхают» [15, с. 150].

В «Іншому світі» (1950) польського письменника Г. Герлінга-Грудзінського, де показано Воркутинський табір у 1939 р., є розділ «Нічне полювання». За суттю це новела з виразною інтригою, у її центрі – доля української дівчини Марусі, котра стала жертвою блатної зграї. Г. Грудзінський ужахнувся побаченому й показав його як протилежність цінностям, що їх людство витворило впродовж тисячоліть, а радянська країна відкинула. Із більшості табірних книг радянських авторів, котрі показували ГУЛАГ 1920–1950-х років, постає страхітлива картина криміналізації величезної держави, у якій жінка перетворена на рабину та живе м'ясо для задоволення нищих інстинктів хижаків ГУЛАГу – чоловіків, котрі перейняли «поняття» блатного світу. Притому нічого виняткового в цьому автори, зазвичай, не вбачали. Не тому, що моральне почуття в них було атрофоване, а тому, що не бачили можливості змінити становище, хоча б викликати йому спротив у суспільній думці.

Пишучи свої спогади, автори-чоловіки по-різному осмислювали пережите: хтось писав про становище жінки в таборі як про «блуд», хоча й вимушений (Францішек Аляхнович у книзі «У пазурах ГПУ», 1935, про перший у СРСР концтабір – Соловецький); інші – про негласно узаконену радянським ладом кримінальщину та проституцію, за своєю суттю – вигідну адміністрації таборів найдикішу експлуатацію, у якій жінки були найостаннішими рабами ГУЛАГу (В. Шаламов, О. Солженіцин, Лев Разгон); дехто волів за краще про це промовчати (Володимир Гжицький, Дмитро Панін, Сергій Граховський та ін.).

Узагальнений образ каторжанки в ореолі ніжності й печалі увічнив у своїх табірних сонетах український повстанець Іван Гнатюк – чимало з них присвячені коханій, яку поет зустрів на Колимі: «Худесенька – аж світиться. В бушлаті... <...> Вродлива і зацькована, як лань, / Мішень солдатських жартів та знуцань – / Не скаржиться ні матері, ні долі. <...> ...її / Краса й жіночість – мертва у неволі» (1954–1990) [6, с. 31].

Важливо, як сприймали своє становище самі в'язні-жінки. В опублікованих жіночих спогадах здебільшого відсутні найінтимніші та найболючіші подробиці, є хіба що глухі натяки на пережите насильство. Загалом у них значно більше умовчань, ніж у чоловічих спогадах; ці пропуски часом нелегко помітити стороннім очам, але ті, хто причетний до табірної долі, їх бачили. Наприклад, у листах Надії Суровцової мене зачепила різка негативна оцінка знаменитої книги спогадів Євгенії Гінзбург «Крутий маршрут»: «Читала спогади Жені [Гінзбург], нарешті. Бреше здорово, але непомітно ж для сторонніх! Спритна вона завжди і в усьому, навіть тут, в такій, здавалося б, чистій справі» (із листа 24.04.1967 р. до подруги-каторжанки Ольги Зведриной) [16, с. 377].

Н. Суровцова звинувачувала свою колишню товаришку в неправдивості свідчень про табірну жіночу долю, у замовчуванні найнепривабливіших сторінок власної біографії, що склалася після табору на Колимі порівняно благополучно. Однак про ті сторони жіночого життя, які показала Є. Гінзбург, Н. Суровцова у своїх спогадах не писала й визнавала свою несправедливість щодо колишньої подруги: «А Женя Гінзбург, як бачимо, процвітає й далі – має кооперативну письменницьку квартиру, друкувалася в “Известиях” – кілька фейлетонів. Спритна бабонька, всюди їй непогано. Грішниця, не люблю її і творчістю не захоплююся, хоча писати й уміє, але бреше не по-доброму, а з дешевим заміром бити на ефект, але зберігаючи при цьому свою дорогоцінну шкурку. Як вона бреше про молферму [тобто «молочну ферму» – Н. К.], наприклад, та й про дуже, дуже багато що» (із пізнішого листа) [16, с. 394].

У ліриці, завдяки притаманній їй лаконічній та місткій мові, яка дає змогу сказати про найбрутальніше, не називаючи його, авторки інколи бувають одвертіші: «...Не питайте, люди, щоб не ятрить рани, / Що то за наруга в ніч оту була... / Не модрина й сосни впали в лісі рано, / А звалили в землю тих мадонн тіла...», – читаємо у вірші «Наруга» Валентини Чорної [9, с. 462]. Прозою про подібний факт О. Солженіцин повідомив максимально стисло: «На Колыме родилось выражение трамвай для группового изнасилования. Е. Олицкая рассказывает, как шофёр проиграл в карты их – целую грузовую машину женщин, этапиремых в Эльген, – и, свернув с дороги, завёз на ночь расконвоированным стройрабочим» [15, т. 6, с. 151]. Очевидно, детальнішому зображенню це не підлягає.

Валентина Миколаївна Чорна – одна з поетес антології «З облоги ночі» (1993). Її вірші не передруковано в наступному, значно ширшому зібранні табірної лірики «Поетія із-за ґрат» (2012). Якщо стосовно інших авторок попередньої книги якісь причини відсіювання зрозумілі (наприклад,

очевидна слабкість поетичних текстів Ольги Дучимінської чи безвиразність Марії Яреми-Цицак, або те, що вірші російські, як-от в Ірини Ратушинської), то поезії В. Чорної представляють непересічну постать. Про неї дуже мало відомо (біографічні довідки упорядника антології Миколи Самійленка – на кілька рядків; скупі відомості про авторку, знаходимо на інтернетних сайтах), зате про свою долю, схожу на чимало інших, вона розповіла в поезії.

Датовані 1948–1949 роками вірші «На Схід», «Наруга», «Старшому нарядчику», «Неписана стаття», «Сину Владиславу» особливо промовисто й одверто свідчать про типові для табірної обставини каторжанського жіночого «щастя» – уникнути брутального розігрування в карти блатними, стати здобиччю впливового «придурка», а потім ще й матір'ю. «...Рідіє зона від моїх друзинь» – це про тих, кому «пощастило» менше, чия життя й знівечене тіло вкинули «в яругу» (вірш «Старшому нарядчику»). Факт аж ніяк не назвеш поодиноким: про подібне написала у своїх спогадах «Щасливий випадок» Валентина Яснопольська (родом із Києва), хоча й з особливими нюансами: ішлося про її подругу – дівчину з інтелігентної родини, яка в 30-х роках у Соловецькому концтаборі вимушено стала дружиною ката-чекіста. Зрештою, не уникла страшної долі: знову була арештована й загинула в ГУЛАГу, а двох дітей від неї чоловік здав до дитбудинку, коли в черговий раз одружився. Подруга Яснопольської теж писала вірші, навіть присвячувала їх своєму коханому чекістові [11, с. 565, 606].

До арешту НКВС у 1946 р. В. Чорна була німецькою полонянкою – її вивезли як остарбайтерку під час війни. Очевидно, після повернення вона була об'єктом пильної уваги з боку «компетентних органів», хоча зрештою їй «пришили» звинувачення «український буржуазний націоналізм» за кілька знайдених українських книжок та блакитну хустку із жовтими смугами. Один із віршів поетеси – «Номери, номери...» – порівнює долю німецьких і радянських в'язнів: «Каторжні роботи, голод, страх, / Це було в німецьких таборах. <...> Але тут, на місці "ОСТ" того, / Наліпили номерів о-ого!.. <...> Хто оцей придумав саркофаг? / Кажуть, суд наш – трійка і ГУЛАГ» [9, с. 464–465]. Вірш датований 1948 роком, коли ніхто в Радянській Україні й подумати не смів про порівняння понять «фашизм» та «комунізм».

В. Чорна відбувала гулагівське «покарання» від 1946 до 1955 р. і звільнена завдяки «відлизі», навіть «реабілітована». Як склалася її подальша доля, знаємо лише в загальних рисах: жила в Дніпропетровську, зрідка друкувалася в періодиці, видала дві книжечки віршів для дітей – «Гарна внучка» й «У зеленому садочку», і єдину збірку невольничої поезії – «Люблю ще й досі» [18; 19]. 1993 р. була прийнята до Спілки письменників України обласною організацією в Дніпропетровську. Померла у 2004 р. Можливо, ще не пізно розпитати в близьких поетеси людей, що стоїть за цими скупими фактами. Однак ніхто в нинішній Україні цим не цікавиться. Затє повідомлялося в інтернетному сайті, що доля В. Чорної стала матеріалом для сюжету в романі (?) Валентина Чемериса «Державна коханка» (2005?). Там, як видно з електронних анотацій, постав не надто привабливий образ пристосованки. Роман знайти в бібліотеках неможливо – здається, його вилучили, однак недобра слава залишилася.

Може, це й відштовхнуло укладача антології «Поезія із-за ґрат» Олену Голуб від віршів В. Чорної? В анотації наголошено: «Провідна тема видання – незламна внутрішня свобода, з якою ці мужні люди навіть за ґратами зоставалися вільними, незрівнянно вищими та сильнішими від системи, що їх полонила» [13, с. 4]. Тобто вірші табірників під час відбору до престижного видання, очевидно, зазнали досить специфічного редагування: потрапили на його сторінки ті, що відповідають сучасним уявленням благополучних людей про мужність, героїзм та внутрішню свободу. Нині відсіюється те, що не вкладається в стереотип «незламності»; раніше були вимоги «актуальності» і т. ін. Інша поетеса з антології «З облоги ночі» (у «Поезії з-за ґрат» представлена досить невиразними текстами) – Галина Берізка – згадувала, що під час спроби опублікувати свої вірші в 1958 р. натрапила в київському видавництві на відомого поета-літредактора: «Поет недбало глянув на мій блокнот і сказав, що у мене відсутні теми сьогодення – і я нічого нового не відкриваю своєю поезією, тому мене не можна друкувати. Я залишила свою творчість на кілька десятиліть, лише декілька віршів написала до 1990 року» [4].

На прикладі долі В. Чорної можемо робити висновки про відмінність між формальною реабілітацією гулагівських в'язнів і справжнім поверненням доброї імені та громадянських прав – таке можливо лише в справжній правовій державі, у суспільній opinio. А приклад Галини Берізки дає

підстави говорити про редакторську та видавничу цензуру, тиск якої не остаточно подолано й донині: стереотип, із яким суспільство підходить до табірної поезії, перетворює її на щось усереднене та малоцікаве, відбирає індивідуальні барви в щирої й безпосередньої мови, якою поетеси-табірниці намагаються розповісти про пережите. Як у приказці: хоч круть, хоч верть, а все тобі у черепочку смерть...

Про що ж пишуть жінки-в'язні в тих ліричних творах, яким судилося пройти крізь сита сучасної неофіційної української цензури й потрапити в найсучаснішу антологію? Серед жіночих віршів у книзі «Поезія із-за ґрат» переважають вірші-молитви, звертання до матері, подруг, коханого, спогади про Різдво, Свят-вечір та інші свята чи події в колі традиційної родини. Найбільше ж віршів – із так званої громадянської лірики, де тема «незламності», звісно ж, домінує, але в безвиразному, не особистісному вираженні. Зовсім виключені поезії, які виявили би сокровенне жіноче ество, індивідуальні обставини долі, як-от поезія В. Чорної.

Загалом, як стверджує Цветан Тодоров, у пропорційному відношенні серед тих, хто вижив у таборах, було більше жінок, ніж чоловіків [17, с. 102]. Про що свідчить таке співвідношення, авторитетні фахівці робили висновки лише гіпотетично: про більшу жіночу опірність і закладену природою можливість виживати, про гнучкішу жіночу психіку, здатну пережити страхітливі потрясіння, про менші строки, які вдавалося пережити більшій кількості жінок... Зате незаперечним є факт, що жіночих свідчень про табори вочевидь у багато разів менше. Тобто більшість жінок промовчали – не наважилися сказати про свій досвід чи сказати слово на свій захист. Скільки їх? Точна відповідь, очевидно, неможлива, оскільки нікому не вдалося ще точно порахувати, скільки жінок-в'язнів пройшло крізь радянський ГУЛАГ (О. Солженіцин робив обережні припущення про сотні тисяч, визнаючи, що не має змоги точнішого підрахунку; Енн Епллбом писала про відсоток від 12 до 30 від загальної кількості в'язнів у різні роки, але теж указувала на відсутність точних даних [8, с. 251]). Судячи з тих спогадів чи віршів, які нині читаємо, жіноче сприйняття й переживання таборів було травматичнішим хоча б тому, що жінок позбавляли не лише громадянських прав, але й прав, даних самою природою – материнства. Їм не залишали жодного шансу відчувати себе повноцінними людьми.

Найболючіші спогади жінок, написані прозою, – про участь тих, хто ставав матір'ю в ув'язненні, у кого забирали дітей, народжених до арешту або в неволі, кого калічили непосильною працею чи абортами так, що вони назавжди втрачали можливість зазнати материнства. Неодноразово писалося про нелюдське ставлення до дітей, яких утримували в спеціальних табірних яслах-бараках, перш ніж віддати до дитбудинків (див. докладніше у книзі Е. Епллбом: [8, с. 258–262]). Обслугою та «вихователями» і в яслах, і в радянських дитбудинках були, зазвичай, кримінальні або, кажучи табірним жаргоном, «придурки», у яких інстинкти витравлено й спотворено нелюдською системою та «поняттями»: серед них навіть ті жінки, котрі народжували власних дітей, були вже не *мами*, а *мамки*. Суть табірного жаргонного слівця пояснює епізод з «Архіпелагу...» Солженіцина: *«В 1954 году на ташкентском вокзале мне пришлось провести ночь недалеко от группы эзков, ехавших из лагеря и освобождённых по каким-то частным распоряжениям. Их было десятка три, они занимали целый угол зала, вели себя шумно, с полублатной развязностью, как взрослые дети ГУЛАГа, знающие, почём жизнь, и презирающие здесь всех вольных. Мужчины играли в карты, а мамки о чём-то голосисто спорили, – и вдруг одна мамка крикнула истошней других, вскочила, размахнула своего ребёнка за ноги и слышно стукнула его головой о каменный пол. Весь вольный зал ахнул, застонал: мать! Как может мать? ... Они не понимали же, что была то не мать, а мамка»* [15, с. 157] (підкреслення авторські).

Жінки, які написали спогади про ГУЛАГ, здебільшого були матерями – і це змушувало їх страждати так, що й через десятки років вони не все змогли розповісти. Про страждання через 10-річного сина, якого мусила залишити в чужій країні на малознайомих людей, Лариса Геніюш із невимовним болем писала в прозовій «Сповіді». Для табірної лірики поетеси тема материнства, як і більшість найболючіших для жінок тем, стала очевидним табу [5, с. 90–107]; її не простежимо і в українських антологіях «Очима серця» та «Поезія із-за ґрат». У другій антології («З облоги ночі») єдиний виняток – кілька віршів В. Чорної: «Неписана стаття», «Сину Владиславу», «Душа не здригнулась». Це прості й зворушливі своєю щирістю розповіді про «пільги» дітям та ув'язненим матерям

(«Рік минув, і пільги закінчились, / Знов бушлат і ватяні штани»), про неминучу розв'язку такої долі: «Конвой забира із зони дітей... / І, може, – на вічну розлуку» [9, с. 467–471].

Значно розмаїтіша тематика жіночої лірики представлена в антології «Поэзия узников ГУЛАГа» (2005). Зокрема, «дитяча тема» постає як спогади про залишених дітей і звернення до них у віршах Ольги Адамової-Сліозберг «Из тьмы», «Дочери», «Сыну» [14, с. 104, 109], Анастасії Цветаєвої «Сыну» [14, с. 188], Ніни Гаген-Торн «На свете есть много мук...» [14, с. 266]; звернення до ненародженого сина в Ольги Берггольц «Где жду я тебя, желанный сын...» [14, с. 502], лист-спогад синові «Жди меня» у Ніни Сагалович [14, с. 529], спогад про насильно забрану дочку «Подруги» Ірини Страховської [14, с. 541], материнська й навіть батькова колискова («Тюремная колыбельная» Марії Терентьєвої [14, с. 433], «Колыбельная» для залишеної донечки в Юрія Стрижевського [14, с. 691]).

Показово, що жоден з авторів, які торкалися дитячої теми, не уник мотиву мимовільної вини перед дітьми; майже всі готові простити своїм катам власні муки, але не дитячі страждання: «...Но горше нет пустоты, / Когда вырвут детей из рук / И растить их будешь не ты. <...> Не смейть, не забыть, не залить, / Если отнял детей чужой, – / Эта рана всегда горит, / Эта горечь всегда с тобой» (Н. Гаген-Торн). Кілька персональних підбірок в антології Семена Віленського – вірші колишніх малолітніх в'язнів ГУЛАГу або тих, кого табір осиротив, – Віктора Сербського, Валентина Португалова, Івана Приблудного. У них є спільний мотив: злочин перед дітьми не підлягає забуттю і прощенню; біль за дітей не скінчиться ніколи. «Здесь “мамки” живут, а при них / Младенцы. <...> И этот барак неизбывною болью / Останется в сердце навек. / Я вышел, я вышел, я вышел на волю, / Но маленький человек, / Который навеки остался лежать здесь... <...> ... Он спать не даёт мне, он солнце мне застит, / Он вечно пребудет со мной», – не заспокоюється сумління ліричного героя у вірші Самуїла Мороза «Барак» [14, с. 437].

У сучасній Білорусі творчість поетеси й мемуаристки Лариси Геніюш, котра відбувала свій 25-літній строк ув'язнення з 1948-го до 1956 року, визнана-таки посмертно, хоча й напівофіційно. У тюрмі й таборі Інта вона познайомилася з українськими невільникими, із гарячим співчуттям писала про матерів, дружин і сестер бійців УПА, які гідно несли свій хрест страждань, хоча терпіли муки іноді лише за те, що нагодували синів-партизанів. Серед своїх співкамерниць Л. Геніюш запам'ятала дванадцятирічну українську дівчинку, яка підгодовувала тюремною пайкою десятирічного братика із сусідньої камери – ці двоє були «дітьми куркулів», тобто від народження не мали жодних прав у своїй державі. Білоруську поетесу-емігрантку та її чоловіка-лікаря із чеськими паспортами було заарештовано й позбавлено громадянства в повоєнній Празі; до 1956 р. вони стали безправними радянськими зеками, а потім – до кінця життя – людьми без громадянства й без права виїзду з СРСР. У табірних віршах Л. Геніюш не багато конкретних деталей, зате з надзвичайною емоційною силою створено узагальнений образ каторжанки – у неволі білоруська поетеса не припиняла творчості ні на день, хоча й потерпала через доноси стукачок та не раз була піддана додатковим знущанням навіть за записки чоловікові.

Будучи широко й безкомпромісною, ця жінка говорила про найважчі випробування просто й водночас піднесено – мовою громадянської поезії; конкретно-буденне набуває в ній містких символічних асоціацій, як-от у вірші «Кривей наповнілися пойми рэк...», датованому 1950–1956 р.²: «Я – лагерник, я – зек, / засуджаны на мукаў чвэрцьстагоддзя. / Мяне драты, сабакі сцерагуць, / дзікіх надзораў зграя нада мною, / і лоб штодня мой на прыцэл бяруць / навучаныя забіваць канвоі. / Мне ўсё ўзялі, разбурылі сям'ю, / кіркой пробілі лёс мой чалавечы, / ланцуг накінулі на шыю салав'ю / і між сабою падзялілі рэчы. / Натопун дзяўчат, жанчын, яшчэ жывых, / йдзем зледзянелай тундры каляінай, / папраз снягі, мароз сцянае дых, / мароз шукае песні салав'інай. <...> На вуснах песня, мой апошні дых, / цяплом з-над сэрца словы саграваю, / жывая я яшчэ сярод жывых, / ў душы маёй і Беларусь жывая!» [5, с. 91]. Зауважимо евангельську алюзію – слова про пробиту киркою долю та поділені охоронцями речі, – через які образ жінки-зека асоціюється з образом розп'ятого Христа. А метафора «цяплом з-над сэрца словы саграваю» – по-жіночому інтимне ставлення до поетичного слова, виношеного як дитя. Загалом же лірична героїня цього вірша у виразно жіночій подібості уособлює страждання й нескореність, наділені вселюдськими масштабами.

² Табірні вірші, зазвичай, «виходили на волю» в пам'яті своїх творців або слухачів і відновлювалися на папері вже за межами табору, про що й свідчить друга дата.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Саме поняття «емансипація» сприймається як антитеза до тих асоціацій, що їх породжує гулагівська табірна дійсність і табірна творчість. Однак пам'ять про пережите жінками – жертвами ГУЛАГу – повинна відновлюватися й зберігатися в її максимально можливій повноті. Як учить історія, усе злочинно забуте й замовчане рано чи пізно повертається, щоби помститися нащадкам. Тому образ жінки-«емансипе», котра в українського читача асоціюється з чарівною Царівною О. Кобилянської чи з вишуканими та екстравагантними панянками епохи *fin de siècle*, не повинен витіснити пам'ять про бруталне упродовження й безправ'я, установлене як норма в ГУЛАГу. Настільки бруталне, що про нього майже неможливо написати без умовчань навіть через багато років. Адже головна проблема – це суспільство, не готове вислухати жінок-табірниць без упереджень чи осуду.

Оцінки жіночої табірної поезії, як і будь-якої загалом, мають визначатися мірою таланту. Однак підхід до неї мусить бути набагато толерантнішим: принаймні посмертно треба забезпечити цю спадщину від стереотипних редакторських пересторог. Тобто все, донині вціліле, зберегти й оприлюднити таким, яким воно було створене. Визнаних талантів серед гулагівських поетес не багато: Анна Баркова, Єлена Владімірова, Лариса Геніюш, Ірина Ратушинська, Ірина Стасів-Калинець (останні – уже з нового, дисидентського покоління). Чимало інших – звичайних жінок – склали вірші, як молитви, на потребу дня, благаючи Всевишнього про щоденне полегшення своїх мук. Проте навіть ці поодинокі поетичні тексти залишилися свідченням духовного звільнення й очищення од рабської скверни. Вони повинні бути прочитані без упереджень.

Джерела та література

1. Агеева В. Жінка в повоєнній прозі: парад стереотипів / В. Агеева // Слово і час. – 1991. – № 6. – С. 23–29.
2. Агеева В. Жіночий простір: феміністичний дискурс українського модернізму : монографія / В. Агеева. – Київ : Факт, 2003. – 320 с.
3. Вишневский В. Собр. соч. : в 5 т. – Т. 1 : Пьесы 1929–1950 гг. / В. Вишневский. – М. : Гослитиздат, 1954. – 584 с.
4. Галина Берізка – Гайворонська центральна районна бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://sites.google.com/site/hayvoron/galina-berizka> (23.09.2013).
5. Геніюш Л. Выбранные творы / Л. Геніюш ; уклад., прадм. і камент. М. Скоблы. – Минск : Беларускі кнігазбор, 2000. – 616 [8] с. : іл.
6. Гнатюк І. Хресна дорога : вірші та поеми / І. Гнатюк. – Київ : Укр. письменник, 1992. – 192 с.
7. Горева Д. В. Пoesия ГУЛАГа: проблематика и поэтика : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01 – рус. лит. / Д. В. Горева ; Воронежский гос. ун-т. – Воронеж, 2011. – 163 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.disserscat.com/content/poeziya-gulaga?_openstat=cmVmZXJ1bi5jb207bm9kZTthZDE7
8. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Епплбом ; пер. з англ. А. Іщенко. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.
9. З облоги ночі : зб. невірничої поезії України 30-80-х рр. / упоряд. М. Самійленко. – Київ : Укр. письменник, 1993. – 494 с.
10. Колошук Н. «Недуга» Є. Плужника як інтелектуальний модерний роман / Н. Колошук // Слово і час. – 2002. – № 1 (493). – С. 60–67.
11. Мiроносици в епоху ГУЛАГа : сборник / сост. и коммент. П. Г. Проценко. – Нижний Новгород : Изд-во Братства во имя св. князя Александра Невского, 2004. – 608 с.
12. Очима серця: ув'язнена лірика / упоряд. В. І. Боровий ; худож. оформ. В. Є. Бондар. – Харків : Основа, 1992. – 384 с.
13. Пoesия із-за ґрат : антологія / упоряд. О. Голуб ; передм. Л. Тарнашинська. – Київ : Смолоскип, 2012. – 872 с.
14. Пoesия узников ГУЛАГа : антологія / под общ. ред. А. Н. Яковлева ; сост. С. С. Виленский. – М. : МФД : Материк, 2005. – 992 с. – (Россия. XX век. Документы).
15. Солженицын А. Малое собрание сочинений. – Т. 6 : Архипелаг ГУЛАГ ; Т. 2 : III-IV / Александр Солженицын. – М. : ИНКОМ НВ, 1991. – 432 с.
16. Суровцова Н. Листи. – Кн. 1 / Н. Суровцова. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 694 с. : іл.
17. Тодоров Ц. Обличчям до екстремі / Цветан Тодоров ; пер. з фр. Я. Салига. – Львів : Літопис, 2000. – 416 с.
18. Чорна В. М. Люблю ще й досі : вірші, поема / В. Чорна. – Дніпропетровськ : Промінь, 1990. – 31 с.
19. Чорна В. М. Незабутне : поема / В. Чорна // Антологія поезії Придніпров'я / за заг. ред. В. Коржа ; упорядкування В. Савченка. – Дніпропетровськ : Січ, 1999. – С. 374–381.
20. Gulag polskich poetów. Od Komi do Kołomy. Wiersze / N. Taylor-Terlecka (wybór wierszy i przegmowa). – Londyn : Polska Fundacja Kulturalna, 2001. – 181 s.

Колошук Надежда. Женская «эмансипация» в ГУЛАГе (по сборникам лагерной лирики и воспоминаниям узников): обратная сторона коммунистической утопии. В статье идёт речь о мотивах лагерной лирики и воспоминаний. Цель работы – анализ опыта, вынесенного авторами-женщинами из лагерей и отражённого в их творчестве – опыта, который помог им пережить жуткую лагерную неволю и нивелирование, противопоставить полному бесправию и грубому насилию свою волю к жизни и свободе. Понятие эмансипации воспринимается как антитеза к тем ассоциациям, которые рождены лагерной действительностью и лагерным творчеством. Однако память о пережитом женщинами – жертвами ГУЛАГа – должна быть восстановлена и сохранена в максимально возможной полноте. Воспоминания женщин, лагерная женская лирика дают богатый материал для анализа искажённого проявления женской эмансипации, которая обернулось в тоталитарной советской империи противоположной стороной социальной утопии. Грубое уничтожение и бесправие женщин, установленное в ГУЛАГе как норма, способно до сих пор влиять на общество, не готовое выслушать женщин-лагерниц без предубеждения и обвинений.

Ключевые слова: лагерная поэзия, женская лирика, ГУЛАГ, эмансипация, антиутопия, насилие, образ-мотив, образ женщины-узницы, антология лагерной лирики.

Koloshuk Nadiya. The Women's «Emancipation» in GULAG (According to the Collections of Camp Poetry and Prisoners' Memoirs): a Reverse Side of the Communist Utopia. The article deals with the motifs of the camp poetry and memoirs. The aim of the article is the analysis of their relation to the problem of emancipation, the analysis of experience received in the camps by the female authors and reflected in their creative works, which helped them to experience the awful camp enthrallment, to oppose their life and freedom to the absolute rightlessness and violence. The concept of emancipation is interpreted as an antithesis of those associations which are generated by the camp reality and camp creative works. However, the recollections of the women's (the victims of GULAG) experienced life must be restored. The women's recollections and their camp lyrics provide with the material for the analysis of the mangled manifestation of women's emancipation which turned out to be opposite to the social utopia in the totalitarian Soviet empire. The brute violence and the women's rightlessness, established as a norm in GULAG, can influence upon the society nowadays.

Key words: camp poetry, women's lyrics, GULAG, emancipation, antiutopia, violence, motif, the character of woman-prisoner, anthologies of camp lyrics.

Стаття надійшла до редколегії
11.10.2016 р.

УДК: 821.161.2 12 Фра.09

Світлана Кочерга

Право на плач Каменяря: долорична естетика Івана Франка-лірика

У статті розглянуто архетип сліз – один із феноменів лірики, актуалізація якого в різні епохи відзначається художньою своєрідністю. Призначення долоричної поетики – передати глибини особистісного страждання. Витоки традиції звертання до неї репрезентує естетика фольклору та літературного бароко, на що неодноразово вказував І. Франко у своїх статтях. Творчість І. Франка припадає на розквіт у культурній атмосфері позитивістських ідей, які відмежовувалися від сентиментально-романтичних домінант. Однак поет активно використовує та модифікує долоричні концепти. Франко-лірик виступає апологетом максимальної ширості, плач для нього – потужний творчий імпульс, значно важливіший за інтелігібельне відсторонення. Мистецький витвір, на його переконання, здатний викликати катарсисні сльози реципієнта, виконувати арттерапевтичну функцію. Доведено, що, незважаючи на раціоналістичність світогляду І. Франка, у поезії він продовжив долоричну тяглість української кордоцентричної лірики.

Ключові слова: концепт сліз, долоризм, гендер, трен, лакримоза.

Постановка наукової проблеми та її значення. Концепт сліз – один із непроминальних феноменів лірики, актуалізація якого в різні епохи відзначається художньою своєрідністю. Витоки традиції звертання до образу сліз яскраво репрезентує естетика фольклору. В українському фольклорі залишилися високоестетичні зразки імпровізованих голосінь, у яких тужать за померлим. Можна говорити про наявність у прадавній культурі універсальної касти плакальниць, тобто жриць